

Saamen verbijohdostyyppien piirteitä ja kehityskulkuja

JUHA KUOKKALA

Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 25.11.2023

Väitöskirjassani tutkin saamelaiskielten verbijohdoksia, tarkemmin ottaen eräitä verbijohdosten ja verbinjohdinten tyyppisiä. Saamelaiskielet (tai: saamen kielet) ovat uralilaisen kielikunnan yksi yhdeksästä kielihaarasta ja monessa suhteessa lähin sukulaiskieliryhmä itämerensuomalaisille kielille, joihin kuuluvat suomi, viro, karjala, vepsä ja muutamat muut pienemmät kielet. Historiallisena aikana Pohjois-Fennoskandiassa puhuttuja ja dokumentoituja saamelaiskieliä lasketaan olevan noin kymmenen. Kielet eroavat toisistaan suunnilleen yhtä paljon kuin itämerensuomalaiset kielet toisistaan: naapurikielten ja -murteiden puhujat ymmärtävät useimmiten melko hyvin toisiaan, mutta kauempana toisistaan puhuttujen kielimuotojen välillä ymmärrettävyys käy heikoksi tai katoaa kokonaan. Kaikkien saamelaiskielten katsotaan kehittyneen noin 1500–2000 vuotta sitten puhutusta suhteellisen yhtenäisestä kantasaamesta, samoin kuin itämerensuomalaisten kielen taustalla on samoihin aikoihin puhuttu kantasuomi (tarkemmin myöhäiskantasuomi). Nämä taas palautuvat pari tuhatta vuotta aiemmin puhuttuun läntiseen kantauraliin.

Saamelaiskielissä on tunnetusti hyvin monimuotoinen järjestelmä verbien johtamiseen toisista sanoista, ja jossain määrin samalla tavalla toimivat myös pohjoiset itämerensuomalaiset kielet kuten suomi. Väitöskirjani osatutkimuksissa olen tutkinut koko saamen kielialueen kattavan sanakirja-aineiston pohjalta eräiden verbijohdostyyppien esiintymistä ja johdosten suhteita muuhun sanastoon: tarkasteltavana ovat ensiksikin inkoatiiviset eli alkamista ilmaisevat johdokset (Kuokkala 2019; tulossa 2024) ja toiseksi erilaiset pohjoissaamessa š-suffiksillisena esiintyvät johdostyyppit, joista voidaan erottaa frekventatiivinen (Koponen & Kuokkala 2021), sensiivinen (Koponen & Kuokkala 2022) ja pääosin essiiviseksi luonnehdittava monimuotoinen š-johdosten ryhmä (Kuokkala & Koponen 2023). Esittelen seuraavassa lyhyesti näitä saamen johdostyyppisiä ja niiden taustoja poimien mahdollisuuksien mukaan johdoksille ja niiden kehityksille vertauskohtia myös suomen kielestä.

Suomeksi voidaan näköaistilla havaittavaa tilaa ilmaista sellaisilla johdetuilla verbeillä kuin *punoittaa* ja *vihertää*, joiden kantasanat ovat *punainen* ja *vihreä* (tai *vihery*). Saamelaiskielissä muodostetaan laajasti vastaavanlaisia verbejä *áš*-johtimella, jota pohjois- ja inarinsaamessa vastaa *-á(j)*-, esimerkiksi eteläsaamen *ruapsasjidh*, pohjois-saamen *ruoksát* 'punoittaa' tai eteläsaamen *vealkasjidh*, pohjoissaamen *vielgát* 'loistaa valkoisena'. Samalla johtimella muodostetaan myös erilaisia asentoja tai muotoja kuvaavia verbejä, kuten pohjoissaamen *hárčát* 'olla jalat harallaan', *goaŋkát* 'olla etukumarassa', *goarját* 'maata kerällä' tai *deaškát* 'olla levällään, rötköttää'. Monilla näistä on jonkinlaisia nomini- tai adverbikorrelaatioita, edellä mainituilla verbeillä esimerkiksi *hárči* 'jalkojenväli', *hárčut* 'harallaan' ja *goaŋki* 'kumara olio'. Aina ei kuitenkaan ole selvää, mikä on sanapesyteen kantasana. Verbityyppiin kuuluu säilyttäen neutraaleja asentoverbejä, kuten *čohkkát* 'istua' ja *veal'lát* 'maata', mutta monissa tämän tyyppin verbeissä esiintyy niin sanotulle ekspressiiviselle eli äänneasulla kuvailevalle sanastolle ominaista äännevaihtelua, esimerkkinä vaikkapa 'mököttämistä' kuvaavat pohjoissaamen verbit *munjkát* ~ *muvkát* ~ *muvskáat* ~ *muškát*. Monessa suhteessa samanlaisia ovat eräät suomen asentoa kuvaavat verbit kuten *pötköttää*, jota vastaa substantiivi *pötkö* ja adverbi *pötköllään*.

Siinä kuin edellä esitellyt saamen *áš*-johtimiset verbit kuvaavat lähinnä havaittua ja epäaktiivista jonkinlaisena olemista, niin *uš*- (eli pohjoissaamen *oš*) -johtimella muodostetut verbit puolestaan yleensä kuvaavat aktiivisempaa tai tietoisempaa toimintaa, kuten luulajansaamen *rájđduhit* 'toimia poropaimenena' (kantasana *rájđdo* 'poropaimen') tai pohjoissaamen *jal'lošit* 'hullutella' (kantasana *jal'la* 'hullu'). Tällaisen tyyppilisen 'jonakin olemisen tai toimimisen' merkityksen perusteella kutsun johdostyyppiä essiiviseksi, vaikka *uš*-johdokset voivat tapausittain merkitä myös muunlaista kantasanaan liittyvää toimintaa. Essiivinen *uš*-tyyppi ja edellä kuvattu *áš*-tyyppi ovat ilmeisesti jo kantsaamen kehityksen aikana syntyneet yksinkertaisemmasta *š*-johtimesta tiettyjen kantaverbien vartalovokaalin lohkeamisen kautta. Yksinkertaista *š*-johdinta ja siitä kehittyntä **eš*-neutraalivokaalityyppiä käytetään eteläsaamessa edelleen yleismerkityksisenä verbistimenä, jolla mukautetaan kieleen myös skandinaavisia lainaverbejä, kuten *foeresjidh* 'kuljettaa' (vrt. norjan *føre*). Johdin voi ottaa kantasanaakseen myös verbin, jolloin lisämerkitys on lähinnä frekventatiivinen, esimerkkinä *vuelkedh* 'lähteä' -verbistä johdettu *voelkesjidh* 'lähdeskellä, yrittää tehdä lähtöä'. On mahdollista, että *š*-johdin on alun alkaen ollutkin verbeihin liittyvä frekventatiivinen tai kontinuatiivinen johdin. Tällaisilla kantaverbin teonlaatua esimerkiksi jatkuvuuden kannalta tarkentavilla johtimilla on taipumus saada tapauskohtaisia lisämerkityksiä ja kehittyä myös nomineihin liittyviksi johtimiksi. Essiivisiä, jonakin toimimista kuvaavia nominikantaisia johdoksia ovat myös suomen *veljeillä* (substantiivista *veli*) ja *kieroilla* (adjektiivista *kiero*), vaikka *ele-* ~ *ile*-johdin alkuperäisesti muodostaakin verbikantaisia frekventatiiviverbejä, kuten *haistaa* → *haistella*, *kääntyä* → *kääntyillä*.

Edellä mainittujen saamen essiivis- ja frekventatiivistyyppisten *š*-johdinten tausta on epäselvä. On kuitenkin syytä olettaa, että johdin olisi lainaperäinen, ennen kaikkea koska ei tunneta mitään säännöllistä äännekehitystä, joka kantsaamea edeltävistä kielivaiheista johtaisi kantsaamen vokaalien väliseen *š*-konsonanttiin. Johdin on ehkä jo varhain lainautunut itämerensuomen frekventatiivis-kontinuatiivisista *ise*-verbeistä, joita edustavat suomen *värisee*, *helisee*, *marisee*. Suoria todisteita lainautumisesta on

kuitenkin niukasti. Selvästi lainaperäinen on sen sijaan geminaatta-šš-johdinta edellyttävä verbityyppi, joka eroaa edellisestä siinä, että vartalokonsonantisto on aste-vaihtelun heikossa asteessa vahvan sijaan. Esimerkkejä ovat pohjoissaamen *dárbbášit* – suomen *tarvitsee* ja *ánssášit* – *ansaitsee*. Suurimmalla osalla šš-tyypin verbeistä on läpinäkyvä lainalähde suomessa tai karjalassa, ja verbityypin esiintyminen keskittyy vahvasti näiden kielten läheisyydessä puhuttuihin saamelaiskieliin.

Omalaatuisen ja saamelaiskielissä paikoin hyvinkin produktiivisen johdostyyppin muodostavat sensiivi- eli suhtautumisjohdokset, jotka ilmaisevat yleensä sitä, että kantasanan ilmaisevan ominaisuuden määrä arvioidaan liian suureksi. Esimerkkejä ovat pohjoissaamen *guhkášit* 'pitää (liian) pitkänä' (adjektiivista *guhkki* 'pitkä'), *eanášit* 'pitää paljon' (vrt. *eatnat* 'paljon') ja *amašit* 'oudoksua, vierastaa' (adjektiivista *amas* 'outo, vieras'). Kolmitavuisista kantasanoista muodostettuna on vielä hiljattain tavattu sellaisia *kš*-yhtymän sisältäviä sensiivijohdoksia kuin inarinsaamen *sevnâdšukšâd* 'pitää liian pimeänä' ja pohjoissaamen *garasšakšit* 'haukkua liian kovaksi', ja aiempien vuosisatojen sanakirjoissa nämä ovat yleisempiä. Mitä ilmeisimmin tyyppi on yhteydessä suomen *kummeksua*, *halveksia*, *paheksua* ~ *paheksia* -johdostyyppiin, äänteellisin perustein nähtävästi lainana jostakin suomen kielen varhaismuodosta. Suomessa johdostyyppi rajoittuu melko pieneen joukkoon sanoja, mutta sen saameen lainautunut vastine näyttää päätyneen etenkin pohjois- ja kildininsaamassa varsin produktiiviseen käyttöön. Mainittu suomen suhtautumisverbityyppi puolestaan on luultavasti syntynyt frekventatiivisen (*e*)*ksi*-johtimen pohjalta, vrt. *kulkea* → *kuljeksia*. Kuten sanottu, verbikantaiset teonlaatujohtimet voivat erilaisten analogiamallien vaikutuksesta päätyä muodostamaan myös nominikantaisia verbejä, ja tällöin niiden merkityksen tulkintaan vaikuttaa paljolti käyttöyhteys ja kantasanan merkitys. Suomen murteista kerätyn aineiston perusteella voidaan todeta, että frekventatiivijohtimet merkitykseltään negatiivissävyisiin kantanomineihin liittyessään tyypillisesti muodostavat arvos-televaa suhtautumista ilmaisevia verbejä, esimerkiksi *ihmeillä* 'ihmetellä', *kummailla* 'kummastella', *vähätellä* 'pitää vähänä, vähätellä' (Suihkonen 1994: 258, 275–276, 286, 299–301, 325). Samaa tapaan ovat voineet syntyä esimerkiksi *kummeksia* ja *väheksiä*. *u/y*-vokaalinen johdinvariantti tyyppiä *kummeksua* lienee myöhäisempi muunnos.

Alkamista merkitseviä eli inkoatiivisia johtimia ei suomessa varsinaisesti ole; vain joillakin yksittäisillä verbijohdoksilla on tällaisia merkityksiä, kuten *nukahtaa*, joka siis merkitsee 'alkaa nukkua', vaikka pääasiassa *ahta*-johtimella muodostetaan hetkellistä tai kertaluontoista toimintaa ilmaisevia verbejä, vertaa *heilua* – *heilahtaa*. Saamelaiskielissä sen sijaan inkoatiivisten verbijohdosten käyttö on runsasta, ja alkamista voi ilmaista monenlaisilla kantaverbiin liittyvillä johtimilla. Yleisin on pohjoissaamassa *goahti*- tai *šgoahti*-asussa esiintyvä johdin, joka kaikissa saamelaiskielissä voi liittyä jokseenkin mihin tahansa verbiin, esimerkiksi pohjoissaamassa *borrangoahtit* 'alkaa syödä', *vuolgi-goahtit* 'ruveta lähtemään', *lossugoahtit* 'alkaa tulla painavaksi'. Mielenkiintoista on, että äänteellisesti samantapaisia alkamista ilmaisevia johtimia esiintyy myös suomen itäisissä lähisukukielissä vepsässä ja lyydissä (esim. keskivepsän *vareganden*, pohjoislyydin *varegaden* 'alan pelätä') sekä toisaalta mordvalaiskielissä (esim. ersän *avařgadoms* 'alkaa itkeä'). Aiemmin on esitetty, että saamen *goahti*-johdin olisi näiden kanssa samaa alkuperää (Sammallahti 1977; 1998: 92). Johdinten historiallinen yhdistäminen ei kui-

tenkaan äänteellisistä syistä ole uskottavaa. Vepsän ja lyydin tapauksessa **nt*-yhtymän sisältävä johdinvariantti on selvästi alkuperäisempi eikä sovi yhteen saamen ja mordvan johdinten kanssa, jotka edellyttävät pelkkää **t*:tä. Saamen johtimessa esiintyvä *oa*-diftongi taas on äänneopillisesti siitä erityisessä asemassa, että se aina muulloin esiintyy pelkästään sanojen ensimmäisessä eli pääpainollisessa tavussa ja sen esiintymisen johtopäätteessä on poikkeuksellista. Toisaalta *goahti*-johtimen alkutavu saa johdosverbeissä aina sivupainon. Niinpä on luultavaa, että *-goahti*- on vielä jossakin kanta-saamen kehityksen vaiheessa ollut itsenäinen sana, joka alkamista ilmaistessaan on vähitellen liittynyt yhä kiinteämmin edeltävään verbiin ja lopulta alkanut toimia verbivartaloihin liittyvänä johdinsuffiksina. Mahdollisesti taustalla on kantasaamen **poatē*-, pohjoissaamen *boahitit* eli 'tulla' -verbi. Kantasaamessa olisi voitu sanoa esimerkiksi **suke-Dēk poadā-m* ('tulen soutamaan', tai sanajärjestyksen puolesta 'soutamaan tulen'), ja tämänkaltainen toistuva rakenne olisi tiivistynyt muotoon **suke(-DV)-koadā-m* ja lopulta **suke-koadā-m* ('rupean soutamaan'). Alkamista merkitsevien rakenteiden syntyminen 'tulemista' tai 'menemistä' merkitsevistä tai muista liikeverbeistä on tunnettua useista kielistä, vaikkapa englannin ilmauksesta *come to know* 'saada tietää, tulla tietämään' tai latinan sanasta *initium* 'alku', alkuaan *in+itium* eli 'sisään-meno'.

Monista saamen verbeistä alkamisjohdos voidaan muodostaa *á(j)*-johtimella (esim. pohjoissaamen *oađđit* 'nukkuu' → *oađ'dát* 'nukahtaa' tai piitimensaamen *járrogot* 'kääntyä' → *járrgát* 'alkaa kääntyä'). Läntisissä saamelaiskielissä eli etelä-, uumajan-, piitimen- ja luulajansaamassa voidaan paritontavuisista verbeistä yleisesti muodostaa alkamisjohdos *ahija*- tai *áhija*-johtimella (esim. piitimensaamen *vuasstatlit* 'vastustaa' → *vuasstatláhtjat* 'alkaa vastustaa'). Kyseessä on alkuaan sama frekventatiivijohdin kuin suomen *kuljeksia*-tyyppisissä verbeissä; *vuasstatláhtjat* vastaisi aineksiltaan suomen johdosta "vasteleksia". Piitimen- ja luulajansaamassa voidaan käyttää myös pidempää muotoa *vuasstatlatjgáhtet*, jossa yhdistyvät inkoatiivijohdit *-ahija*- ja *-gáhte*- (vrt. Ruong 1943: 219–222). Tällaista alkuaan yhdysjohdinta edustavat myös pohjoissaamen ja itäisten saamelaiskielten *š*-alkuiset johtimet sellaisissa verbeissä kuten pohjoissaamen *muitališgoahitit* 'alkaa kertoa' tai inarinsaamen *juuvâškyettiđ* 'alkaa juoda'. Monista liikeverbeistä inkoatiivijohdos muodostetaan *l*-johtimella, esimerkiksi pohjoissaamen *suhkat* 'soutaa' → *suhkalit* 'lähteä soutamaan' tai *vuodjat* 'uida' → *vuodjalit* 'lähteä uimaan'. Muita johtimia käytetään satunnaisemmin; esimerkiksi *st*-johdin esiintyy saamelaiskielissä laajasti vain kahdessa inkoatiivijohdoksessa: *biekkastit* 'alkaa tuulla' ja *ruohtastit* 'lähteä laukkaamaan'. Sekä *l*- että *st*-johtimen yleisempi ja alkuperäisempi funktio on momentaanisuuden tai subitiivisuuden eli toiminnan hetkellisyyden tai lyhytaikaisuuden ilmaiseminen.

Jo tällainen katsaus pieneen osaan saamen johdinten ja johdostyyppien kirjosta antaa jonkinlaista kuvaa saamelaiskielten, ja niiden edeltäjän kantasaamen, sananjohtamisen tyypillisistä piirteistä ja historiallisista kehitystendensseistä. Verbinjohtimia, etenkin frekventatiivisia ja momentaanisia teonlaatujohtimia, käytetään runsaasti, ja varsinaiselta merkityssisällöltään tyhjillä teonlaatujohtimilla on taipumus saada aluksi tiettyihin käyttöyhteyksiin liittyviä lisämerkityksiä, jotka saattavat vakiintuessaan johtaa funktioltaan uudenlaisen johdostyyppin syntyyn. Näin ovat syntyneet esimerkiksi alkamismerkityksinen *ahija*-tyyppi (*vuasstatláhtjat*) frekventatiivisesta ja

sti-tyyppi (*ruohtastit*) momentaanis-subitiivisesta johtimesta. *gohti*-inkoatiivijohdin on nähtävästi itsenäisestä sanasta suffiksoitunut, mikä ei saamelaiskielissä vaikuta kovin yleiseltä johdinten syntyavalta. Sen sijaan itämerensuomalaisesta kieliryhmästä lainana saatuja johtimia on lukuisia. Nämä heijastavat osaltaan saamenpuhujien pitkäaikaisia ja tiiviitä yhteyksiä suomen ja karjalan ja niiden edeltäjän kantasuomen puhujiin. Itämerensuomi ja saame ovat kielen rakenteen kannalta sen verran samanlaisia, että sanojen yhteydessä sanatyyppien ja johdinten lainautuminen on ollut helppoa. Tämä saattaa johtaa näkemään kieliryhmien keskinäisen sukulaisuussuhteen läheisempänä kuin se oikeastaan on, kun yhteisen näköisiä aineksia on paljon. Jo vuosikymmeniä kielihistorian keskeisiin tutkimusaiheisiin on kuulunut lainakontakteissa kieliryhmästä toiseen levinneen aineksen erottelu yhteisestä kantakielestä peritystä aineksesta. Tarkastelun huomio on ollut ennen kaikkea johtamattomassa sanastossa ja kantavartaloissa. Omassa väitöstutkimuksessani olen pyrkinyt johdosten ja johdinten osalta avaamaan samankaltaisia tutkimuslinjoja. Laina-ainesten tunnistaminen on toki melko suurelta osin riippuvaista siitä, voidaanko äännehistoriallisin perustein yhteinen perintöalkuperä sulkea pois, kuten useiden käsittelemieni š-aineksisten johdinten tapauksessa. Joskus kriteerinä voidaan käyttää levikkiä eri kieliryhmien sisällä, vaikka tämä kriteeri onkin aina äännekriteerejä epävarmempi. Tuorempien lainajohdos-tyyppien tunnistamisessa on apuna ilmiselvien lainojen suuri osuus, kuten *dárbbášit* – *tarvita* -tyypissä. Ajan mittaan tapahtuva johdos-tyyppien uusiutuminen, uusien johdosten muodostaminen vanhojen mallin mukaan ja vanhojen jääminen pois käytöstä, johtaa kuitenkin vuosisatojen ja -tuhansien mittaan siihen, että kahden kielen yhteisistä johdoksista – olivatpa ne sitten yhteisessä kantakielessä muodostettuja tai lainaamalla yhteisiksi tulleita – ei pitemmän päälle jää kovin paljoa todistusaineistoa, vaikka itse johdin ja johdos-tyyppi pysyisivät elinvoimaisina. Tässäkin voidaan lainata Tapani Lehtisen (2006) fennisteille tutuksi tekemää John Haimanin (1998: 166) kompostivertausta: kompostin pintakerroksessa olevat, vasta vähän aikaa sitten lisätyt eloperäiset ainekset ovat alkuperältään vielä selvästi tunnistettavissa, mutta mitä enemmän aikaa kuluu, sitä syvemmälle ja yhdenmukaisemmaksi mullaksi ainekset maatuvat. Samoin kieliopillisten kategorioiden, jollaisiksi johdos-tyypit voidaan laskea, alkuperäinen syntymotivaatio tuppaa ajan myötä yhä enemmän hämärtyämään. Vertailevalla kielihistorian tutkimuksella voidaan päästä pitkälle, mutta mitä syvemmälle kaivaudutaan, sitä haastavammaksi työ käy.

Lähteet

HAIMAN, JOHN 1998: *Talk is cheap. Sarcasm, alienation, and the evolution of language*. Oxford: Oxford University Press.

KOPONEN, EINO – KUOKKALA, JUHA 2021: Kantasaamen *(e)hčę-frekventatiivijohdinten edustuksesta nykyisissä saamelaiskielissä. – Mika Hämäläinen, Niko Partanen & Khalid Alnajjar (toim.), *Multilingual Facilitation. Honoring the career of Jack Rueter* s. 187–196. Helsinki. <https://doi.org/10.31885/9789515150257>.

— 2022: Kantasaamen sensiiivisen *-kšę-johtimen kehityksestä ja edustuksesta nykysaamassa.

- *Nordlyd* 46 (1) s. 141–158. <https://doi.org/10.7557/12.6446>.
- KUOKKALA, JUHA 2019: Saami -(š)goahti- inchoatives. Their variation, history, and suggested cognates in Veps and Mordvin. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 97 s. 153–181. <https://doi.org/10.33340/susa.75718>.
- (tulossa 2024): Inchoative verbs in Saami. Derivational types and their variation. – *Saami Linguistics in Uppsala. The 2019 SAALS 4 symposium*. *Studia Uralica Upsaliensia* 42. Uppsala.
- KUOKKALA, JUHA – KOPONEN, EINO 2023: On the distribution and history of Saami verbal derivatives in -š-. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 14 (3) s. 73–105. <https://doi.org/10.12697/jeful.2023.14.3.03>
- LEHTINEN, TAPANI 2006: Konditionaalit kompostissa. – Taru Nordlund, Tiina Onikki-Rantajääskö & Toni Suutari (toim.), *Kohtauspaikkana kieli. Näkökulmia persoonaan, muutoksiin ja valintoihin* s. 127–140. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1078. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RUONG, ISRAEL 1943: *Lappische Verbalableitung dargestellt auf Grundlage des Pitelappischen*. Uppsala.
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1977: Bridging the gap between two inchoative suffixes: -škande- and Lapp -škoatte-. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 42 s. 192–194.
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1998: *The Saami languages. An introduction*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- SUIHKONEN, PENTTI 1994: *Frekventatiividerivaatio suomen murteissa. Morfologis-fonologista tarkastelua*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 613. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Juha Kuokkala: *Saamelaiskielten verbijohdostyyppien historiasta ja variaatiosta*.

Helsinki: Helsingin yliopisto 2023. Väitöskirja on luettavissa osoitteessa <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-9979-9>.

Kirjoittajan yhteystiedot: etunimi.sukunimi@gmail.com